

SZEMLE

KÖNYVEK

CSETE KATONA: VIKINGS OF THE STEPPE. SCANDINAVIANS, RUS', AND THE TURKIC WORLD (C. 750–1050)

(Routledge Archaeologies of the Viking World) Routledge, London, 2022,
214 oldal

Szakmai érdeklődésre tarthat számot, ha magyarországi szerző szól hozzá a nemzetközi keletkutatáshoz. A Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával jelent meg az itt ismertetett könyv, mely a varégok, a Kijevi Rusz, valamint a Volga és Dnyeper menti nomádok érintkezéseit tárgyalja latin, görög, arab, perzsa, héber, óegyházi szláv és óészaki nyelven keletkezett források alapján. A szerző célul tűzi ki, hogy új megvilágításba helyezze a skandináv világ és a steppei népek korábbi kutatásokban mellőzött vagy félreértelmezett kapcsolatrendszerét.

A korai magyar történelem kutatásának visszatérő problémája a belső keletkezésű források hiánya – ezt a kutatás évszázadok óta külső források bevonásával orvosolja. Hasonló problémába ütközünk a Bizánc és a muszlim világ látókörébe került, önálló írásbeliséggel nem rendelkező kelet-európai népek történetének tárgyalásakor. Kérdés, hogy a könyv mennyiben mond újat a jelentős számban forgó bizantinológiai, turkológiai, arabisztikai és iranisztikai szakirodalomhoz képest, továbbá a szerző miként kezeli az irodalmi toposzokat, a szerzőséggel, a kéziratok fennmaradásával és a szövegkiadással összefüggő problémákat. Alább részletesen kitérünk arra, hogy a könyv tényanyaga, forráskezelése, témafelvetése és koncepciója miképp viszonyul a nemzetközi orientalistikai szakirodalom állításaihoz.

A *Vikings of the Steppe* szerzője, Katona Csete ismerteti a Kelet-Európa kora középkori történelmére vonatkozó kútfőket, egyúttal észrevételeket fogalmaz meg azok felhasználhatóságával kapcsolatban (9–21. old.). A szerző beépíti munkájába a 14. században élt marokkói világjáró, Ibn Baṭṭūta *Rihla* című művét is. Katona Csete történelmi tényként kezeli, hogy Ibn Baṭṭūta járt a Volga partján (12. old.), és a Bulgar városától északra található „sötétség földjén” is megfordult (147. old.), továbbá ő írta a kérdéses forrást is. Ezzel szemben a Volga menti utat és a *Rihla* forrásértékét illetően a szakirodalom nem osztja Katona Csete véleményét: az Ibn Baṭṭūta névhez kötött útleírást valótlannak, megbízhatatlannak tartja, az adatokkal teli kompilációnak, részleteiben vagy egészében koholmánynak.

minősítik.¹ A kérdéses mű megszövegezőjének, szerkesztőjének a kutatás jelenlegi állása szerint Ibn Ġuzayy tekinthető, a híres marokkói világjáró nem írta, legfeljebb tollba mondta a szöveget.²

Nem az angol nyelvű szövegközlésből kiragadott Ibn Battūta-citátum az egyetlen példa a könyvben, ahol kritikára alkalmat adó forráskezelés található. Katona Csete tényként adja elő a Shlomo J. Spitzer–Komoróczy Géza szerzőpáros könyvének állítását a Regensburgba tartó 11. századi zsidó kereskedők magyarországi útutazásáról (92. old.). Ez azonban nem bizonyítható: az eredeti forrásban, Cidkija ben Avraham Anav 13. században keletkezett elbeszélésében Magyarországról nem esik szó, ehelyett arról olvashatunk, hogy Hágár földjén haladt át egy karaván.³

Katona Csete kontextualizálás nélkül említi az *Annales Bertiniani* 839. évre vonatkozó bejegyzését. Releváns álláspontként hivatkozik a korábbi szakirodalom azon feltételezésére, miszerint az évkönyv barbár és vad népekre utaló szöveghelye a Dnyeper vidékét ellenőrző és a Konstantinápolyba vezető utat fenyegető 9. századi magyarokkal hozható összefüggésbe; emellett utal egy másik lehetőségre, miszerint a bejegyzés a kazár erősségekre vonatkozhat (48–49. old.). Katona nem említi azon publikációt,⁴ mely a kérdéses barbár-

¹ A teljesség igénye nélkül: Stephen Janicsek, Ibn Battūta's Journey to Bulghar: Is It a Fabrication? *Journal of the Royal Asiatic Society* 61 (1929) 791–800; Ross E. Dunn, *The Adventures of Ibn Battuta. A Muslim Traveler of the 14th Century*. Berkeley–Los Angeles, 2012³; Amikam Elad, The Description of the Travels of Ibn Battūta in Palestine: Is It Original? *Journal of the Royal Asiatic Society* 119 (1987) 256–272; Ralf Elger, Lying, Forging, Plagiarism: Some Narrative Techniques in Ibn Battūta's Travelogue. In: *Many Ways of Speaking about the Self. Middle-Eastern Ego-Documents in Arabic, Persian and Turkish (14th–20th century)*. Ed. by Yavuz Köse–Ralf Elger. Wiesbaden, 2010, 71–87; John N. Mattock, The Travel Writings of Ibn Jubair and Ibn Battūta. *Glasgow Oriental Society Transactions* 21 (1965–1966) 35–46; Ian Richard Netton, Ibn Battūta in Wonderland: Voyage as Text: Was Ibn Battūta an Orientalist? In: *Orientalism Revisited. Art, Land and Voyage*. Ed. by Ian Richard Netton. London–New York, 2013, 223–252; Ibn Battuta, *Die Wunder des Morgenlandes. Reisen durch Afrika und Asien*. Nach der arabischen Ausgabe von Muhammad al-Bailuni ins Deutsche übertragen, kommentiert und mit einem Nachwort versehen von Ralf Elger. München, 2010, 196, 226.

² A szerzőség kérdéséhez ld. Stephan Conermann, *Die Beschreibung Indiens in der „Rihla“ des Ibn Battūta. Aspekte einer herrschafts-soziologischen Einordnung des Delhi-Sultanates unter Muḥammad Ibn Tuġluq*. Berlin, 1993, 10–11, 14, 185; továbbá Elad, The Description of the Travels of Ibn Battūta in Palestine, 256–257.

³ Anonymus (apud Cidkija ben Avraham Anav ha-Rofé), Zsidó kereskedők karavánja a Dunánál (A XI. század második fele). In: *Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig*. Sajtó alá rendezte Shlomo J. Spitzer. Szerk. Komoróczy Géza. A héber nyelvű szövegeket ford. Strbik Andrea. Budapest, 2003, 116–119; Komoróczy elképzelésének kritikájához ld. Visi Tamás, Prolegomena egy jövődől héber forrásgyűjteményhez. *BUKSZ – Budapesti Könyvszemle* 2009. ősz, 234–243 (főleg 239).

⁴ Bollók Ádám, „Inter barbaras et nimiae feritatis gentes.” Az *Annales Bertiniani* 839. évi rhos követsége és a magyarok. *Századok* 138 (2004) 349–380. A 349–350. oldalon olvasható szöveg fordítását Lakatos Bálint készítette.

rok és a magyarok azonosítását a pozitív bizonyítékok, konkrétumok hiánya miatt megkérdőjelezi. Figyelman kívül hagyja a turkológiai és bizantinológiai irodalomban jól ismert 9. századi feliratot, amely szerint Omurtag bolgár kán (uralk. 814–831) kortársa, Okorsis *kopan* a Dnyeperbe fulladt,⁵ vagyis a Dnyeper vidéke a magyarok számára a 9. század első felében nem központi, hanem periférikus terület volt.

Katona saját bevallása szerint két ponton tér el a varég–nomád és szláv–nomád kapcsolatokra irányuló korábbi kutatásoktól. Szemben azokkal a toposz-szerű nézetekkel, amelyek a (fél)nomád népcsoportok legfőbb tevékenységének a háborúskodást és a fosztogatást tartják, a kelet-európai steppei népek és szomszédaik közötti békés együttműködésre, kereskedelemre, követjárásokra, a kultúrák találkozására helyezi a hangsúlyt. Másfelől a szerző hangsúlyt fektet arra, hogy a 9–11. században kimondottan török etnikumú népcsoportok vettek részt Kelet-Európa akkulturációs folyamataiban és a Kijevi Rusz genezisében. A *Vikings of the Steppe* felvetései a nemzetközi, elsősorban angolszász szakirodalom azon vonulatához illeszkednek, amely a késő antik és középkori csoportok közötti akkulturációt, együttélést, összeolvadást helyezi középpontba.⁶ Kérdés, hogy milyen forrás támasztja alá a szerző feltételezését. Katona döntően Aḥmad ibn Faḍlān útleírására támaszkodik, amikor egyfelől a kelet-európai ruszok, másfelől a volgai bolgárok és kazárok közötti kölcsönhatásokról számol be (38., 62., 103., 104., 119–120., 122., 124., 126–127. old.). Ennek a Volga menti nomád világnak volt része a magyarság is. Katona a magyarok és a török nyelvet beszélő nomád népek érintkezésének helyszínét és idejét a 10. század előtti Kelet-Európába teszi, ettől eltérő értelmezési lehetőségekre⁷ nem hivatkozik.

Régi vita a Kelet-Európába irányuló skandináv migráció jellegének és méreteinek megítélése – nem ritka a lekicsinylő, relativizáló vélemény is. Pozitívum, hogy a könyv felhívja a figyelmet ezen népmozgás résztvevőire. A szerző észrevétele szerint „folyamatos tömeges bevándorlás zajlott Skandináviából”, elsősorban a mai Svédország területéről és kisebb mértékben Gotland szigetéről, továbbá ebben „kalózok, törzsfőnökök, zsoldosok, kereskedők, kézművesek, sőt nők is” érintettek voltak (26. old.). Arra azonban Katona nem tér ki, hogy ilyen *tömeges* bevándorlás mellett hogyan tűnhettek el a kelet-európai varégek a történelem lapjairól.

A könyv felhívja a figyelmet a török nyelveket beszélő népek, kazárok, volgai bolgárok és besenyők történelmi fontosságára, ami rezonálhat a hazai

⁵ *Die protobulgarischen Inschriften*. Hrsg. von Veselin Beševliev. Berlin, 1963, 282–285; Uő, *Prabulgarszki epigrafszki pametnici*. Szofija, 1981, 141–143.

⁶ Vö. Walter Goffart, *Barbarians and Romans. The Techniques of Accommodation*. Princeton, 1980.

⁷ Juhász Péter, A steppe országútján a Kárpát-medencébe. Hódítók és meghódítottak. In: „A tudomány ekként rajzolja világát.” *Irodalom, történelem és nevelés metszetei tanulmánykötet*. I. Szerk. Fodor József Péter–Mizera Tamás–Szabó P. Katalin. Eger–Budapest, 2019, 96–146.

olvasóközönség érdeklődésére. A „török” szó eredetileg nyelvészeti kifejezés, mely kulturális megjelölésként szerzett magának helyet – hangsúlyozza a szerző könyve előszavában (2. old.). A könyv alcíme szerzői állásfoglalás is: a kelet-európai steppe lovas nomádjainak töröknyelvűségét, illetve török kultúráját valószínűsíti. Ez a magyarok esetében Katonánál azzal a megjegyzéssel egészül ki, hogy finnugor nyelvet beszéltek, ugyanakkor kultúrájuk török jellegű volt (31. old.). A szerző véleményével szemben fontos hangsúlyozni, hogy a mobil állattartás korántsem etnospecifikus. Ahogy a közelmúltban elhunyt neves régész hangsúlyozta: a török nem azonos a nomáddal.⁸

Katona Csete visszatérően foglalkozik az „arab” dirhemek észak- és kelet-európai forgalmával és az utóbbit jelző kincsleletekkel.⁹ Az ismertetett könyv 26. oldalán szintén arab ezüst dirhemekről (*Arabic silver dirhams*) ír, ami nem túl szerencsés megfogalmazás. Az Abbászida Kalifátus kiterjedt területein ugyanis nem csupán arabok éltek: a Buharai Emírséget kormányzó Számánidákhoz a perzsa nyelvű irodalom virágzása köthető, a 11. században pedig a török nyelvet beszélő szeldzsukok váltak a Közel-Kelet potens hatalmává. Az észak- és kelet-európai pénzforgalom jelentős részét a Számánida dirhemek tették ki. Nem világos, hogy az általunk észrevételezett tévedés a könyv írójához vagy az általa forgatott régészeti szakirodalomhoz köthető-e, hisz utóbbi az „arabot” és a „muszlimot” rokon értelmű szavakként kezeli.¹⁰ Ugyanerre a problémára figyelmeztetett Balogh László medievista a *Századok* hasábjain.¹¹ Mindezek alapján arab *feliratos* dirhemekről indokolt beszélni.

A szerző részletesen kitér a kelet-európai steppe népei körében elterjedt valóságokra. A rituálék és hiedelmek terén a változás, az alkalmazkodás jelentőségét hangsúlyozza (119. old.). A recenzens számára meglepetéssel szolgál, hogy Katona Csete történelmi tényként említi a Kazár Kaganátus vezető rétegének judaizmusra való áttérését (31. és 125. old.), az áttérés bizonyítékeként kezelt írásos források (mint a József kagán és Ғасдаи ibn Шапруғ közötti levélváltás, a kijevi levél vagy a cambridge-i dokumentum) hitelességét nem vitatja (17. old.) Nem említi, hogy a kazárookra vonatkozó elképzelést az áttérés időpontjának bizonytalansága, az írott források ellentmondásai, továbbá a feliratos és tárgyi emlékek hiánya miatt újabban kritika érte.¹²

⁸ Fodor István, Leletek Magna Hungáriától Etelközig. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk. Kovács László. Budapest, 1994, 50–51.

⁹ Katona Csete, *A varég-rusok és a steppei népek viszonya a Viking Korban [sic!] (9–11. század közepe)*. Doktori disszertáció (Debreceni Egyetem). Debrecen, 2019, 31.

¹⁰ Alekszej Vlagyimirovics Fomin–Kovács László, *A Máramaros megyei („huszti”) 10. századi dirhemkincs*. Budapest, 1987, 7, 11, 37, 40, 51, 60.

¹¹ Balogh László, Az írott források egy régész szemével. Néhány észrevétel Révész László Emlékezzetek utatok kezdetére... című művéről. *Századok* 137 (2003) 471.

¹² Ld. Shaul Stampfer, Átérték-e a kazárok a zsidó vallásra? *Századok* 153 (2019) 101–122. (Kovács Eszter fordítása.)

A szerző külön fejezetben foglalkozik a varégok, a törökök és a szlávok közötti kommunikációval, miközben kitér a kétnyelvűségre, a néma kereskedelemre és a tolmácsok szerepére (144–154. old.). A szerző állításaival szemben nem tudjuk biztosan, hogy a kelet-európai steppe népei milyen nyelveken beszéltek. A kora középkorban ugyanis nem csupán török nyelvű népek lakták a kelet-európai steppét (gondoljunk például az iráni nyelvet beszélő alánokra). A kazárok csuvasos török nyelvének megállapítása kisszámú bizonyíték alapján történt, míg a kora középkori dunai bolgárok nyelvhasználatának kutatása nem nélkülözi az anekdotikus példákra hagyatkozó pszeudotudományos megfejtési kísérleteket.¹³

Sajnálatos módon a kiadvány 214 oldalas terjedelméhez képest nem kis számban találhatunk elírásokat, hibákat, téves irodalmi hivatkozásokat. A középkorra szakosodott történészek körében meglepetést kelthet, hogy Katona Csete a könyv végén található irodalomjegyzékben a *Thietmar Merseburgensis Episcopi Chronicon* [sic!] című művet szerepelteti (174. old.). A nemzetközi kutatásban ezzel szemben *Thietmari Merseburgensis* (vagy *Merseburgiensis*) *episcopi Chronicon* címmel hivatkoznak a magyar szempontból is fontos 11. századi forrásra.

Katona Csete a Vladimir Minorsky angol nyelvű fordításában közzétett *Hudūd al-‘Ālam* 1982. évi második kiadására hivatkozik (165. old.), ami tévedés: a kiadvány második kiadása 1970-ben jelent meg.¹⁴ Katona a könyv 48. oldalának utolsó bekezdésében a latin *gentes* ('népek') szót az angol *tribes* ('törzsek') szóval fordítja. Katona a könyv végi bibliográfiai tételek között Moszkvát tünteti fel kiadási helyként Anatolij Kirpicsnyikov régész óorosz fegyverekről írott, Moszkva–Leningrád kiadási hellyel megjelent kiadványainál (178. old.). Nagyobb probléma, hogy a szerző több ízben (108., 113., 117. old.) utal a viking kardok Jan Petersen szerinti típusba sorolására anélkül, hogy a Petersen-féle terminológiát elsőként megfogalmazó írást¹⁵ a bibliográfiai tételek között feltüntetné.

¹³ Konstantin Jireček pánszláv indíttatású könyve hangsúlyozza, hogy Malamir szláv nevet viselt: Contantin Jos[e]ph Jirecek, *Geschichte der Bulgaren*. Prag, 1876, 149. A létező szocializmus korának történetírása átvette a fenti állítást: Dimitar Angelov, *Formation of the Bulgarian Nation. Its Development in the Middle Ages (9th–14th C.)*. Sofia, 1978, 31. A Malamir név szláv és török meghatározását egyaránt elveti Tsvetelin Stefanov, *Personal Names among Avars, Bulgars, and Khazars*. In: *Avars, Bulgars and Magyars on the Middle and Lower Danube*. Ed. by Lyudmila Doncheva-Petkova–Csilla Balogh–Attila Türk. Sofia–Piliscsaba, 2014, 167. Historiográfiai érdekesség, hogy a Malamir nevet a gót Malaricus, Malatheus stb. névvel rokonítja Dimityr Detschew, *Der ostgermanische Ursprung des bulgarischen Volksnamens. Zeitschrift für Ortsnamenforschung* 2 (1927) 198–216.

¹⁴ *Hudūd al-‘Ālam. 'The Regions of the World.' A Persian Geography 372 A. H.–982 A. D.* Translated and explained by Vladimir Minorsky. Ed. by Clifford Edmund Bosworth. (Gibb Memorial Series, 11.) London, 1937, 19702.

¹⁵ Jan Petersen, *De norske vikingesverd. En typologisk-kronologisk studie over vikingatidens vaaben*. (Videnskapsselskabet Skrifter. II. Hist. filos. Klasse 1919/1.) Kristiania, 1919. Feltűnő,

Összegzésül: a Közép-Ázsia, Bizánc és Kelet-Európa történetére vonatkozó források mély és teljességre törekvő áttekintése a szakmájukat évtizedeken át művelő szaktörténészeket, nyelvi specialistákat is próbára teszi. Kérdés, hogy a szerző a másodlagos irodalom mellett milyen mélységben épít a primer forrásokra. Katona a ruszok, kazárok és volgai bolgárok vallását, kultúráját, hadszervezetét és kereskedelmét illetően döntően Ibn Faḍlān művére (pontosabban annak James E. Montgomery által készített angol nyelvű fordítására) hivatkozik (38., 51., 58., 59., 61. stb. old.), jöllehet az utazó nem járt a ruszok és a kazárok földjén. Ibn Baṭṭūta Volga menti utazásának kétely nélküli citálása a szerző forráskritikájának korlátaira világít rá: többségi vélemény, hogy a marokkói világutazó nem járt a Volga vidékén. Szintén problémás, hogy Katona Csete az *Annales Bertiniani* barbár népekre vonatkozó szöveghelyét vagy a cambridge-i dokumentumot hiteles forrásnak tartja. Sajnálatos az is, hogy a szerző nem reflektál a középkori szövegek hagyományozódásával, szerzőségével, felhasználhatóságával kapcsolatos szakirodalmi vitákra.

A *Vikings of the Steppe* sem a felhasznált adatok és tények szintjén, sem ötleteit, koncepcióit és értelmezéseit tekintve nem sok újat mond a korábbi kutatásokhoz képest. Gondoljunk az „arab dirhemek” szóösszetételre, a Thietmar püspök krónikájával kapcsolatos címtévesztésre, a *Hudūd al-‘Ālam* megjelenésének évére vagy a cirill betűs orosz régészeti szakirodalom felhasználására. Kérdésként merül fel, hogy milyen szerkesztői, kiadói döntés tette lehetővé a megjelenést, amit érdekes keretek közé helyez, hogy a könyv régészeti sorozatban látott napvilágot, noha régészeti témájú részei szolgálnak a legkevesebb újdonsággal.

A nem bölcsész olvasó a magyar nyelvű sajtóban nem egyszer találkozhatott már olyan felvetésekkel, hogy Kelet-Európa története a tudományos diskurzusokban mellőzött területnek számít, amit újabb, Turán titkait feltáró kiadványok hivatottak orvosolni, ennél fogva *minden*, témában íródott könyv megjelenése örvendetes. A recenzens fontosnak tartja leszögezni, hogy a kelet-európai és turkológiai témáknak jelentős irodalma van, gondoljunk az *Ostforschung*ra és a *Südostforschung*ra; a Brill kiadó által megjelentetett *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450* kiadványaira, akárcsak a De Gruyter még Hazai György által útjára indított *Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur der Turkvölker* sorozatára. Sose feledjük, hogy a török népekről szóló szakkönyveket turkológusok, a perzsa nyelvű forrásközléseket iranisták, az archeológiai kiadványokat hagyományosan szakrégészek készítik – és ez így is van rendjén.

Perényi Károly

hogy Katona Csete Alfred Geibig német fegyvertörténész fontos írására sem hivatkozik: Alfred Geibig, *Beiträge zur morphologischen Entwicklung des Schwertes im Mittelalter. Eine Analyse des Fundmaterials vom ausgehenden 8. bis zum 12. Jahrhundert aus Sammlungen der Bundesrepublik Deutschland*. (Offa-Bücher, 71.) Neumünster, 1991.